

Tomasz Świątkowski (UNIwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2399-5720>

Łuk i łucznictwo w wybranych kulturach starożytności

DOI: 10.25951/8459

STRESZCZENIE

Łuk jest jednym z najstarszych narzędzi i elementów uzbrojenia używanych przez ludzi. Być może pojawił się już w paleolicie i przyczynił się do szybszego rozprzestrzenienia gatunku *homo sapiens* po świecie. W starożytności zajął poczesne miejsce wśród arsenału wszystkich ludów zamieszkujących wokół Morza Śródziemnego i dalej, wchodząc równocześnie do systemów skojarzeń i urastając do rangi symbolu o wielkiej mocy. Działo się to głównie na wschodzie, w swoistej „krainie łuku”, gdzie był on główną, „rycerską” bronią. Był traktowany jako atrybut królewski i wojownika, symbolizował siłę, władzę, wojnę i pokój, był przymiotem bóstw. Jednak i w Europie Zachodniej, gdzie łucznictwo było deprecjonowane, łuk miał ważne konotacje kulturowe, np. jako symbol zasady żeńskiej oraz miłości i łowów. Na całym omawianym obszarze stał się też przyrządem magicznym. Niniejszy artykuł tworzy skrócony katalog znaczeń symbolicznych łuku oraz szuka odpowiedzi na pytanie, dlaczego na Wschodzie miał on o wiele większe znaczenie niż w kulturze zachodnioeuropejskiej.

SŁOWA KLUCZOWE: łuk, łucznictwo, kultura, symbol.

SUMMARY

Bow and Archery in Selected Cultures of Antiquity

The bow is one of the oldest tools and weapons used by humankind. It is possible that it appeared in the Paleolithic, and took its part in spreading *homo sapiens* around the world. In antiquity, it took prominent place in arsenals of every people living around the Mediterranean Sea and farther, simultaneously evoking various associations and becoming a powerful symbol.

This process took place mainly in the East, in the specific “land of the bow”, where it was the main, “knightly” weapon. It was treated in terms of an attribute of kings and warriors, it symbolized strength, power, war and peace, it was an attribute of deities. However, also in Western Europe, where archery was depreciated, the bow had its important cultural connotations, e.g. we see this weapon as a symbol of the female principle, as well as love and hunting. Throughout all area of interest, it has also become a magical instrument. This article creates a shortened catalog of the symbolic meanings of the bow and looks for an answer to the question why it was much more important in the Eastern than in the Western European culture.

KEYWORDS: bow, archery, culture, symbol.

Wstęp

Łuk jest jednym z najstarszych i najrzadziej opisywanych przez badaczy narzędzi – elementów uzbrojenia, jakimi kiedykolwiek posługiwali się ludzie. Najstarsze całkowicie pewne znaleziska świadczące o umiejętności posługiwania się łukami i wyrabiania ich pochodzą z okresu mezolitu¹, a mocne wskazówki pozwalają domyślać się użytkowania łuku już w paleolicie², w okresie przed 60 tysiącami lat³. W okresie starożytności łuk był używany przez wszystkie kultury kręgu śródziemnomorskiego, Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Świadczą o tym nie tylko znaleziska archeologiczne i ikonografia, lecz także źródła pisane.

¹ A.C. Bergman, *The Development of the Bow in Western Europe: A Technological and Functional Perspective*, „Archeological Papers of the American Anthropological Association” vol. 4 (January 1993), s. 95–105; T. Galiński, *Najstarsze osadnictwo mezolityczne w strefie zachodniobałtyckiej w świetle badań stanowiska Bolków 1*, „Przegląd Archeologiczny” 2015, Vol. 63, s. 29–57; P. Dmochowski, K. Pyżewicz, *Łucznictwo eksperymentalne. Rola doświadczeń w aspekcie analiz technologicznych i funkcjonalnych na przykładzie wybranej sytuacji źródłowej z mezolitu*, w: *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, red. J. Gancarski, Krosno 2012, s. 497–528, i inni.

² J.K. Kozłowski, *Wielka historia świata. Świat przed „rewolucją” neolityczną*, Warszawa 2004, s. 629; P. Cattelain, *Hunting during the Upper Paleolithic: Bow, Spearthrower, or Both?* w: *Projectile Technology*, ed. H. Knecht, New York 1997, s. 220; M. Lombard, L. Phillipson, *Indications of Bow and Stone-tipped Arrow Use 64.000 Years Ago in KwaZulu-Natal, South Africa*, „Antiquity” 2010, 84, s. 641; L. Backwell i in., *The Antiquity of Bow-and-Arrow Technology: Evidence from Middle Stone Age Layers at Sibudu Cave*, „Antiquity” 2018, 92/362, s. 289–303, i inni.

³ Pomimo istnienia wymienionego powyżej artykułu A.C. Bergmana, oraz kilku innych publikacji dotyczących dziejów łuku, uważam, że jest to temat, który należy wprowadzić w szerszym zakresie na grunt polskich badań z uwzględnieniem najnowszych ustaleń dokonanych już w drugiej dekadzie XXI w.

Celem niniejszego artykułu jest dokonanie przeglądu nie tyle zastosowań bojowych łuku, ile jego asocjacji kulturowych wynikających z analizy nawet podstawowych źródeł starożytnych wielu kultur. W przygotowaniu artykułu wziąłem pod uwagę ikonografię oraz różnej proveniencji źródła pisane, w tym dokumentowe, kronikarskie i mitologiczne, celem dostrzeżenia powiązań i systemów skojarzeń, ujawniających rolę tego prehistorycznego oręża w mentalności różnych ludów starożytnych. Wykorzystałem źródła powstałe pomiędzy około 3500 lat p.n.e. a w przybliżeniu 395 r. n.e.⁴ na obszarze starożytnego Międzyrzecza, stepów czarnomorskich, Syrii i Palestyny, Egiptu, Grecji i Rzymu. Siłą rzeczy artykuł ma charakter przyczynkowski, nie rości sobie prawa do wyczerpania tematu ani nawet możliwości do użycia bazy źródłowej. Jego zamiarem jest raczej wprowadzenie i zapowiedź problemu oraz wynikających z jego poruszenia postulatów badawczych.

Stan badań na temat łuku w ogóle, a w starożytności szczególnie, uważam za niewystarczający. Istnieje spora literatura dotycząca znalezisk archeologicznych z okresów przedhistorycznych i prowadzonych na ich podstawie eksperymentów, dostępna głównie po angielsku i niemiecku⁵. Zapewne z powodów historycznych łucznictwo doczekało się kilku monograficznych opracowań brytyjskich. Skupiają się one jednak głównie na okresie średniowiecza i aspektach materialnych, a pod pewnymi względami są już nieaktualne⁶. Również w Wielkiej Brytanii ukazuje się czasopismo naukowe poświęcone tradycyjnemu i historycznemu łucznictwu – „Journal of the Society of Archer-Antiquaries”. Wszystkie te opracowania dotyczą głównie aspektów materialnych (budowa, materiały, użycie łuku, osprzęt dodatkowy) lub streszczają i przekazują informacje pochodzące ze źródeł, nie podejmując się jednak ich interpretacji. W kilku artykułach podnoszono też kwestię sposobów naciągania łuku i oddawania strzału⁷. W ostatnich latach dostrzec

⁴ Mam tu na myśli datę *ante quem* wydania dzieła *Zarys wojskowości ksiąg cztery* Flawiusza Wegecjusza Renatusa, którego daty urodzenia i śmierci nie są znane, ale swoje dzieło prawdopodobnie dedykował cesarzowi Teodozjuszowi I, który właśnie w roku 395 zakończył panowanie, zatem traktat musiał powstać wcześniej. Zob.: A.M. Komornicka, *Flawiusz Wegecjusz Renatus*, „Meander” R. 28, 1973, nr 10, s. 400.

⁵ Patrz: P. Dmochowski, K. Pyżewicz, *Łucznictwo eksperymentalne*, s. 498–500, tam też obszerna bibliografia archeologii łuku.

⁶ G. Rausing, *The Bow: Some Notes on its Origin and Development*, Manchester 1967; E. Burke, *The History of Archery*, Westport 1971; E.G. Heath, *Archery. A Military History*, London 1980; K.S.A. Edinborough, *Evolution of Bow-arrow Technology*, London 2013. Aspekty społeczne łucznictwa angielskiego zostały poruszone w m.in. następujących publikacjach: R. Hardy, *Longbow. A Social and Military History*, różne wydania 1976–2010; D. Featherstone, *Bowman of England*, różne wydania 1968–2003.

⁷ E. Morse, *Ancient and Modern Methods of Arrow-release*, „Bulletin Of The Essex Institute” 1885, Vol. 17, Oct–Dec; S. Wachsmann, *On Drawing the Bow*, w: *Eretz-Israel 29 (In Honor*

można zwiększenie zainteresowania łukiem, co poskutkowało powstaniem kilku ciekawych prac⁸ oraz pewnej liczby artykułów, w niektórych przypadkach poruszających kwestie związane z kulturą⁹. Nie można też nie wspomnieć o istnieniu pozycji popularnonaukowych podających całkiem solidne, często oparte na źródłach lub eksperymentach, informacje¹⁰.

Niestety, polska literatura dotycząca łuku jest niezwykle uboga. Poza pewną liczbą artykułów dostępnych w internecie na stronach prowadzonych przez pasjonatów na wzmiankę zasługują właściwie tylko opracowania *Polska broń – łuk i kusza* Jerzego Wernera oraz *Drewniany łuk średniowieczny* Jarosława Jankowskiego, które to pozycje jedynie wzmiankują o czasach starożytnych¹¹.

Łuki jako narzędzie (walki)

Łuk jest z pewnością jedną z najstarszych broni w rękach człowieka. Od prehistorii był używany do polowań oraz do walki z innymi ludźmi. Jest to najstarszy przedmiot magazynujący energię kinetyczną, jakiego używał gatunek *homo sapiens*¹². W prehistorii miał zastosowanie również jako instrument muzyczny, prymitywny warsztat tkacki oraz do rozniecania ognia¹³.

of Ephraim Stern), eds J. Aviram i in., Jerusalem 2009, s. 238–257; S. Bakas, *An Insight View of the Shooting Methods of the Archers of the Ancient Greek World 1400BC–400BC*, w: *The Shooting Method of Traditional Archery*, WTAF International Academic Seminar, ed. S. Jo Yang, Danyang-gun 2014, s. 9–19.

⁸ T.A. Davis, *Archery in Archaic Greece*, New York 2013, dysertacja doktorska; M.J. Szudy, *Archery Equipment in the Neo-Assyrian Period*, Vienna 2015; K. Randall, *Origins and Comparative Performance of the Composite Bow*, University of South Africa 2016, nieopublikowana dysertacja doktorska.

⁹ Artykuły te przywołane zostały w dalszej części niniejszej rozprawy.

¹⁰ Np.: *Traditional Bowyers Bible*, vol. 1–4, ed. J. Hamm, Guilford 1993–2008; C.E. Grayson, M. French, M.J. O'Brien, *Traditional Archery from Six Continents*, Columbia 2007.

¹¹ Tuż po obronie pracy magisterskiej, na której podstawie powstał niniejszy artykuł, ukazała się nowa pozycja poświęcona łucznictwu: J. Juszyński, *Polskie łucznictwo i kusznictwo konne w X–XVIII wieku*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020, której zakres jednak nie dotyczy tematu artykułu. Opóźnienie procesu wydawniczego pozwoliło na wzięcie pod uwagę dalszych prac tego samego autora: J. Juszyński, *Etos łucznika w starożytnej Europie*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020 oraz tenże, *Północny łuk refleksyjny w Polsce*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2021. Obie pozycje zawierają zapis bibliograficzny innych prac tego samego autora.

¹² *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 1965, s. 725, hasło „łuk”; *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, t. 2, Warszawa 1999, s. 391, hasło „łuk”; *Wojsko, wojna, broń*, red. M. Kamler, Warszawa 2001, s. 168, hasło „łuk”.

¹³ J. Werner, *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 10.

Przez tysiące lat użytkowania ludzie opracowali wiele typów tej broni, których trzy podstawowe należy krótko scharakteryzować. Pierwszym jest łuk prosty, zwany inaczej równikowym. Nazwa pochodzi od kształtu ramion bez nałożonej cięciwy, czyli w stanie spoczynku. Najczęściej wykonany jest z jednego gatunku drewna. Do tego typu należą właściwie wszystkie znane łuki prehistoryczne i większość łuków pochodzących z terenu Europy¹⁴.

Drugim ważnym typem jest łuk kompozytowy. Kształt broni nie ma tu znaczenia, ważne jest zaś to, że wykonano ją z co najmniej dwóch odmiennych materiałów¹⁵. Warto od razu zaznaczyć, że łuk kompozytowy miał ogromne znaczenie w sztuce wojennej i kulturze starożytnego Egiptu¹⁶, o czym będzie mowa w dalszej części opracowania.

Typem trzecim jest łuk refleksyjny, od którego pochodzą kolejne odmiany – retrorefleksyjny i defleksyjny, co jednak nie ma dla nas większego znaczenia. Łuk refleksyjny charakteryzuje się odgiętymi od łuczника (czyli do przodu, oczywiście w stanie spoczynku) ramionami. Taki kształt powoduje zmagazynowanie pewnej ilości energii kinetycznej zaraz po założeniu cięciwy na łączysko, co zwiększa siłę łuku. Większość znanych nam łuków refleksyjnych to konstrukcje kompozytowe, składające się z odpowiednio preparowanego drewna, rogu oraz ścięgien zwierzęcych¹⁷. Technologia produkcji takich łuków jest bardzo skomplikowana, a ich osiągi (celność, donośność, szybkostrzelność) o wiele większe niż łuków prostych. Najstarszym znanym mi zabytkiem świadczącym zapewne o użyciu łuku refleksyjnego jest pieczęć cylindryczna pochodząca z Suzy, dato-

¹⁴ A.C. Bergman, *The Development*, s. 98; T. Galiński, *Najstarsze osadnictwo mezolityczne*, s. 44; J. Junkmanns i in., *Neolithic and Bronze Age Archery Equipment from Alpine Ice-Patches: A Review on Components, Construction Techniques and Functionality*, „Journal of Neolithic Archaeology” 21, 2019, s. 283; M. Callanan, *Melting Snow Patches Reveal Neolithic Archery*, „Antiquity” 2013, 87, s. 728.

¹⁵ S.L. Rogers, *Aboriginal Bow and Arrow of North American and Eastern Asia*, „American Anthropologist. New Series” 42, 1940, s. 257; K. Randall, *Problems in Bow Nomenclature – A Discussion*, „Journal of the Society of Archers-Antiquaries” 2015, s. 42–47; por: R. Insulander, *The Two-Wood Bow*, „Acta Borealia” 19, 2002, s. 49–77.

¹⁶ R.H. Wilkinson, *The Representation of the Bow in the Art of Egypt and the Ancient Near East*, „Journal of the Ancient Near Eastern Society” 1991, vol. 20, Issue 1, s. 83; W. McLeod, *Composite Bows from the Tomb of Tutankhamun*, Oxford 1970, s. 7; I. Shaw, *Egyptian Warfare and Weapons*, Buckinghamshire 1991, s. 39–43.

¹⁷ J. Werner, *Polska broń*, s. 15–16; M.A. Woźniak, *Armie starożytnej Persji*, Zabrze 2010, s. 147–163; M. Loades, *The Composite Bow*, Oxford 2016, s. 11–20. Należy podkreślić, że łuk refleksyjny można wykonać z jednego gatunku drewna, bez sklejanía warstw, zatem wcale nie musi być jednocześnie kompozytowym.

wana na około 3200 lat p.n.e., ukazująca sumeryjskiego króla – kapłana strzelającego z łuku do obrońców twierdzy¹⁸.

Trzema głównymi zastosowaniami łuku w starożytności (oraz później, przez całe średniowiecze i część epoki nowożytnej) były działania wojenne, polowania¹⁹ oraz współzawodnictwo łuczników²⁰. Warto też wymienić przynajmniej przykłady znanych ze źródeł grup etnicznych (kultur), w których sztuce wojennej łuk zajmował poczesne miejsce. Jak bardzo ważne, wyniknie z dalszej części opracowania. W kolejności chronologicznej byli to: Sumerowie, Akadowie, Egipcjanie, Hetyci, Asyryjczycy, Persowie, Izraelici, Kimmerowie, Scytowie, Arabowie, Partowie, Mongołowie i Kreteńczycy. Zauważmy, że wymienione ludy należą do co najmniej trzech wielkich grup etnicznych – semickiej, indoeuropejskiej i mongolskiej, żyjących głównie na wschód od Morza Śródziemnego, pominięta zaś została Europa z wyjątkiem Kreta, której łucznicy znani są ze źródeł rzymskich²¹.

Łuk – broń królewska

O kulturowym i symbolicznym znaczeniu łuku świadczy m.in. występowanie u różnych ludów postaci króla – łucznika, będącego wojownikiem, pogromcą wrogów i dzikich bestii²². Tu również pojawia się łuk jako narzędzie łowów i to tych symbolicznych, performatywnych, których zadaniem jest okazanie królew-

¹⁸ W.J. Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B.C.*, London 2006, s. 37–40, 218, por.: K. Randall, *Origins and Comparative Performance*, s. 210. Obaj autorzy podają nieco odmienne datowanie zabytku, jednak zgadzają się w tym, że pochodzi on z 4 tysiąclecia przed Chrystusem.

¹⁹ Pomimo ogromnej liczby wskazówek co do traktowania łowów w kategorii działania militarnego, na potrzeby tej pracy dokonano wyraźnego podkreślenia roli polowania jako czynności o charakterze ekonomicznym, jednej ze strategii zdobywania pożywienia. Jako zastępnik wojny łowy mogli traktować nobile i królowie, ale raczej nie zwykli, szeregowi żołnierze, którzy również byli użytkownikami łuku, jednak polowali na potrzeby swoje i swoich bliskich. O polowaniach rytualnych i performatywnych będzie mowa w dalszej części opracowania.

²⁰ Ze względu na to, że w dalszej części opracowania pojawi się gros przypisów związanych z zastosowaniem łuku w praktyce, a także bardzo ogólny charakter niniejszych informacji wprowadzających, w tym miejscu zrezygnowano z przywoływania konkretnych przykładów źródłowych.

²¹ Szczególnie z *Pamiętników* Juliusza Cezara.

²² Równie duże, jeśli nie większe, znaczenie w interpretacji kulturowej roli łuku ma jego pojawianie się w postaci atrybutu bóstw i herosów, jednak jest to temat na osobne opracowanie.

skiej mocy i potęgi. Ten obyczaj funkcjonował na pewno w Sumerze, Akadzie, Asyrii, Egipcie i Persji²³. Gros ikonografii Wschodu ukazuje postać króla – łuczника w różnych scenach, szczególnie polowania lub w innym momencie triumfu. Również mitologia, np. akadyjska, asyryjska czy perska, ukazuje postacie bóstw i herosów uzbrojonych w łuki:

- Sumer: znane są nauce pieczęcie cylindryczne i ich odciski ukazujące postać króla – kapłana w scenie polowania na byka albo lwa lub podczas walki obłąkanej²⁴;
- Akad: najlepiej znaną postacią króla – łuczника jest przedstawienie Naram-Sina na steli wystawionej z okazji zwycięstwa nad Lulubejami²⁵, choć istnieją też pieczęcie cylindryczne ukazujące postacie zapewne królewskie lub bóstw również uzbrojonych w łuki²⁶;
- Asyria: najbardziej charakterystyczne są wizerunki Tiglat-Pilegara III i Aszurbanipala II, obu znanych w dziejach jako wielcy wojownicy, często przedstawiani z łukiem w dłoniach w różnych sytuacjach – walki czy też składania ofiar²⁷;
- Egipt: powszechnie znane są wizerunki Ramzesa II i Tutenchamona strzelających z łuków²⁸. Ciekawe przykłady pochodzące z Luksoru opisuje An-

Tu zasygnalizuję jedynie pewne asocjacje, które należy traktować w kategoriach zapowiedzi i postulatu badawczego.

²³ K. Ulanowski, *The Rituals of Power: The Akkadian Tradition in Neo-Assyrian Policy*, w: *Tradition and Innovation in the Ancient Near East*, eds A. Archi, A. Bramati, Winona Lake 2015, s. 249; M. J. Szudy, *Archery Equipment*, s. 46-73; K. Farrokh, M.M. Khorasani, B. Dwyer, *Depictions of Archery in Sassanian Silver Plates and Their Relationship to Warfare*, „Revista de Artes Marciales Asiáticas” 2018, Vol. 13(2), s. 83; R.H. Wilkinson, *The Representation of the Bow*, s. 83-84; W.J. Hamblin, *Warfare*, s. 37-39. Ogólnie o traktowaniu łowów jako zastępnika dla działań wojennych, czyli w kategorii czynu militarnego: W.L. Hanaway, *The Concept of the Hunt in Persian Literature*, „Boston Museum Bulletin” 1971, 69(355/356), s. 26; L. Kostuch, *Uzbrojona bogini. Żeńskie bóstwa wojenne w historii starożytnych Greków*, Kielce 2012, s. 86-97; P. Vidal-Naquet, *Czarny łowca. Formy myśli i formy życia społecznego w świecie greckim*, Warszawa 2003, s. 111-119; źródła, m.in.: Xen. Hunt. 12.1; Xen.Hunt. 13.11; Xen.Cyr. I.2.9-I.2.11.

²⁴ J.W. Hamblin, *Warfare*, s. 38-39.

²⁵ <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/victory-stele-naram-sin> (dostęp: 3.10.2020) – opis i bibliografia zabytku na oficjalnej stronie muzeum w Luwrze, gdzie przechowywana jest stela.

²⁶ K. Randall, *Origins and Comparative Performance*, s. 80-82., fig. 3.17-3.20.

²⁷ M.J. Szudy, *Archery Equipment*, s. 27-37, fig. 3.5-3.15, w tym również wizerunki bóstw asyryjskich uzbrojonych w łuki, m.in. Ninurty.

²⁸ R.H. Wilkinson, *The Representation of the Bow*, s. 89, plate 5; s. 90, plate 7; K. Randall, *Origins and Comparative Performance*, s. 74, fig. 3.6, 3.7.

thony Spalinger²⁹. Źródła egipskie również opisują wyczyny łucznicze faraonów – por. niżej;

- Persja: król – łucznik, czyli król – wojownik, triumfator, jest stałym elementem ikonografii. Obecny jest na reliefach, wyrabianych w celach propagandowych płytkach i talerzach czy na monetach³⁰.

Również wśród zabytków scytyjskich możemy wskazać obecność wizerunków króla – łuczника, co dla narodu żyjącego trybem koczowniczym, z łukiem w ręku, jest zupełnie oczywiste³¹.

Analiza przedstawień ikonograficznych przynosi kilka istotnych informacji. Po pierwsze, królowie polowali z łukami, aby zaprezentować siłę. Po drugie, strzelanie z łuku jest traktowane jako symbol pokonania wroga, gdyż strzelający król z pewnością oznacza zwycięskiego w danej walce wodza. Warto zwrócić uwagę, że w wielu przedstawieniach król ukazany jest w postawie, która została nazwana „heroic overdraw”, co najlepiej przełożyć jako „heroiczne ponad-naciągnięcie”³². Wilkinson i Szudy potraktowali tę pozę jako podkreślenie mocy i zdolności łuczniczych króla, z czym w pełni się zgadzam³³.

Źródła pisane wzmacniają jeszcze przekaz ikonograficzny. W Egipcie, podczas koronacji, faraon strzelał z łuku w cztery główne kierunki świata, okazując w ten sposób swoją moc oraz rozległość władzy³⁴. Stela znaleziona w pobliżu Sfinksy w Gizie opisuje łucznicze wyczyny faraona Amenhotepa II (XV w. p.n.e.).

²⁹ A. Spalinger, *Re-Reading Egyptian Military Reliefs*, w: *Ramesside Studies in Honour of K.A. Kitchen*, eds M. Collier, S. Snape, Liverpool 2011, s. 475–491.

³⁰ M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004, s. 103, il. 1.5.A; R.H. Wilkinson, *The Representation of the Bow*, s. 89, plate 17; K. Farrokh, M.M. Khorasani, B. Dwyer, *Depictions of Archery*, s. 89, fig. 02 i 03; tu w obu przypadkach król wykonuje tak zwany „partyjski strzał”, czyli strzela z galopującego konia, odwracając się do tyłu; <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Dewing%202710&object=Coin> (dostęp: 3.10.2020); <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Dewing%202715&object=Coin> (dostęp: 3.10.2020) – fotografie monet perskich z IV i V w. p.n.e.

³¹ J.W. Czernienko, *Scytyowie 700-300 przed Chr.*, Oświęcim 2018, s. 50.

³² R.H. Wilkinson, *The Representation of the Bow*, s. 90–93, J.M. Szudy, *Archery Equipment*, s. 45–49.

³³ Każdy łuk ma pewną granicę długości naciągu (odległości, na jaką odciąga się cięciwę od łączyska, napinając broń), poza którą dalsze jego powiększanie wymaga ogromnej siły i koordynacji ruchów, gdyż opór stawiany przez łączysko zaczyna rosnąć w dużym tempie, a coraz bardziej niewygodna pozycja ramion wywołuje silne drżenie mięśni. Jedyną zaletą przekraczania tej granicy jest znaczne zwiększenie ilości energii przekazywanej strzale przez cięciwę, a co za tym idzie, siły, z jaką pocisk uderza w cel. Tylko naprawdę silny i dobrze wyszkolony strzelec może sobie pozwolić na stosowanie tej techniki w walce.

³⁴ R.H. Wilkinson, *The Representation of the Bow*, s. 83.

Tekst mówi o królu bardzo precyzyjnie strzelającym z ogromną prędkością z bardzo silnego łuku podczas jazdy rydwanem³⁵. Według Herodota król Persji Kambyzes postanowił zamordować swojego brata Smerdisa po tym, jak ten okazał się sprawniejszy w naciąganiu łuku, co miało oznaczać, że może zdetronizować króla³⁶. Również Herodot, przekazał mit etnogenetyczny Scytów, który mówi, że pierwszym królem narodu został ten z trzech braci, który był w stanie prawidłowo napiąć łuk Heraklesa³⁷. Ksenofont, opisując dzieciństwo Cyrusa Wielkiego, przedstawił perskie obyczaje i podkreślał, że jego bohater był najlepszym łucznikiem wśród młodzieży perskiej³⁸.

Są to reprezentatywne przykłady sytuacji, w których łuk występuje w ścisłym powiązaniu z osobą monarchy – wojownika i powinien być traktowany w kategorii uniwersalnego symbolu wojny i pokoju³⁹, łowów, mocy⁴⁰ i władzy królewskiej.

Wschód – zachód

Wszystkie powyżej przytoczone przykłady pochodzą ze wschodniej strony Morza Śródziemnego. Spójrzmy więc na Zachód. Tu znajdujemy tylko jednego króla – łuczника i to w przekazie mitologicznym, a nie historycznym. Jest nim

³⁵ *Faraon as a Sportsman, tekst „b”, stela Amenothepa II*, tłum. J.A. Wilson, w: *Ancient Near Eastern Texts, Relating to the Old Testament* (dalej: ANET), red.: J.B. Pritchard, Princeton 1969, s. 244. Strzelanie z jadącego rydwanu jest prawdopodobnie jeszcze trudniejsze niż łucznictwo konne. Koń w galopie ma momenty względnej stabilności, kiedy nie dotyka ziemi żadnym kopytem. Rydwan, mający twardą oś i drewniane koła, jest o wiele mniej stabilny, a łucznik w nim stoi, zatem znacznie trudniej jest utrzymywać równowagę niż w pozycji siedzącej lub w półdosiadzie na koniu.

³⁶ Hdt. III.30.

³⁷ Hdt. IV.9–10. Podane przykłady nawiązują do jeszcze jednego skojarzenia, a mianowicie „próby łuku”, o czym pisała: C. Sutherland, *Archery in the Homeric Epics*, „Classics Ireland” 2001, Vol. 8, s. 111–120.

³⁸ Ksenofont, *Wychowanie Cyrusa (Cyropedia)*, przekł. K. Głombiowski, B. Burliga, A. Marchewka, A. Ryś, Wrocław 2015, s. 80.

³⁹ W zależności od pozycji, w jakiej jest przedstawiony – zwrócony cięciwą od króla, może symbolizować pokój lub zwycięstwo; zob. M.J. Szudy, *Archery Equipment*, s. 35–45.

⁴⁰ Pod enigmatycznym określeniem „moc” rozumiemy zarówno osobistą siłę, wigor i męstwo, jak i sprawność w dowodzeniu armią, prowadzeniu kampanii wojennej i pokonywaniu przeciwników. Znając znaczenie komponentu seksualnego w symbolice królewskiej Bliskiego Wschodu, można powiedzieć, że do omawianej symboliki powinniśmy dodać jeszcze aspekty męskości w znaczeniu biologiczno-seksualnym; zob.: K. Ulanowski, *The Rituals of Power*, s. 244–246.

Odyseusz, król Itaki, o którego zdolnościach łuczniczych dowiadujemy się dopiero pod sam koniec *Odysei*. Chodzi oczywiście o słynne sceny rozprawy z adoratorami Penelopy⁴¹, które również powinno się traktować w kategorii próby łuku. Z przekazu źródła wynika, że dla samego Odyseusza jego łuk miał specjalne, symboliczne znaczenie, z którego powodu nie zabierał go na dalekie wyprawy⁴². Caroline Sutherland przypuszcza, że postać Odyseusza, wykazująca podobieństwa do wschodnich (egipskich) królów – łuczników, może należeć do starszej warstwy mitologicznej, pochodzącej z czasów zanim Grecy uznali łuk za broń niegodną prawdziwego obywatela greckiego – hoplity⁴³. Poza Odyseuszem w źródłach greckich i rzymskich możemy odnaleźć niewielu łuczników. Oprócz bóstw (Eros/Amor, Apollo, Artemida/Diana) jest to Herakles (heros pozytywny), Parys określany mianem tchórze i nie-mężczyzny⁴⁴ oraz kobiety: Atalanta⁴⁵, Camilla⁴⁶ czy Amazonki⁴⁷. Wielcy herosi pokroju Achillesa, Tezeusza czy Eneasza walczyli włóczniami i mieczami. Grecki hoplita czy rzymski legionista to również użytkownicy broni białej, z włócznią na czele. Barbaricum europejskie posługiwało się tymi samymi typami broni, choć w nieco innych odsłonach. O łucznikach mało kto w ogóle wspominał. Nie znamy żadnej historycznej postaci, która byłaby sławiona za umiejętności strzeleckie tak jak wielu, znanych nam z imion, egipskich, asyryjskich czy perskich królów. Edmund Burke podał tylko informację o istnieniu przez jakiś czas w Rzymie pomnika Tytusa Flawiusza Expeditusa zwanego Doctor Sagittarius⁴⁸. Dlaczego mamy do czynienia z tym zjawiskiem? Dlaczego cały Wschód (Azja) polegał na łukach jako głównym środkiem walki (obok włóczni

⁴¹ Hom.Od. 19.585; 21.70–79. Szczegółowa, ciekawa interpretacja całego fragmentu: J. Juszynski, *Etos*, s. 20–25.

⁴² Hom. Od. 21.35–42.

⁴³ C. Sutherland, *Archery*, s. 114. W tym samym miejscu autorka przytoczyła przypuszczenie V. Luce'a, że właśnie okres wojny trojańskiej był czasem, kiedy łuk został zdeprecjonowany w kulturze greckiej (mykeńskiej?); zob.: Eur.Her. 138.160; Hom. Il. 13.715. Może to być związane z lękiem przed łucznikami Wschodu. Więcej na temat deprecjacji łuku i łucznictwa w starożytnej Grecji zob.: M.E. Kambouris, S. Bakas, *Archery in Ancient Greece: Operational Practice and Tactics*, „Archaeology and Science” 12, 2016, s. 159–171.

⁴⁴ Ov.Met. 12.580.

⁴⁵ Ov.Met. 8.303–313.

⁴⁶ Verg.A. 7.803; Ibid. 11.824.

⁴⁷ Zbiór przekazów na temat uzbrojenia Amazonek: A. Masłowska-Nowak, *Amazonki – greckie źródła literackie do historii mitu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 48–52. Tu, biorąc pod uwagę liczbę walk, jakie herosi greccy stoczyli z tym plemieniem, traktuję Amazonki jako herosa zbiorowego.

⁴⁸ E. Burke, *The History*, s. 68. Niestety, autor popularnonaukowego opracowania nie powołał się na żadne źródło.

oczywiście), natomiast cały Zachód (Europa) jakby zapomniał albo lekceważył skuteczność tej broni? Swoistą granicę pomiędzy starożytną „krai­ną łuku” a „krai­ną włóczni i miecza” można przeprowadzić z północnego wschodu na południowy zachód, wzdłuż zachodnich wybrzeży Morza Czarnego i półwyspu Anatolij­skiego, z odchyleniem na zachód, aby objąć Kretę i Egipt. Czy deprecjacja łuku i łuczników w Grecji mogła do tego doprowadzić?

Odpowiedzi na powyższe pytania częściowo należy szukać w warunkach naturalnych panujących na dwóch kontynentach⁴⁹. Kulturowa podstawa cywilizacji, jaką jest literatura i filozofia grecka, rozprzestrzeniająca się przez wieki na całą Europę i Bliski Wschód, to stanowczo zbyt mało. W końcu Arabowie i Persowie nie zrezygnowali z łucznictwa pod wpływem myśli greckiej. Cel­towie czy Germanie w ogóle jej nie znali. A przecież ludy starożytnej Europy, poza Grekami, żyły w otoczeniu gęstych lasów, pomiędzy silnie zalesionymi górami i bagniskami. Las dostarcza łatwo dostępnego materiału na łuk (cisu – *taxus baccata* L.; wiązu – *Ulmus minor*, *U. glabra*; jesionu – *Fraxinus excelsior* L.), który relatywnie łatwo jest wykonać (sama obróbka drewna). Jednak ten sam las ogranicza pole widzenia i manewru łucz­nika. Łuk prosty, wyko­nany z drewna, aby był skuteczny, musi być relatywnie długi⁵⁰. Oznacza to, że wystrzeliwuje dosyć długie strzały. Zarówno łuk, jak i kołczan musiały być w tej sytuacji dość niewygodne w transporcie przez las czy góry. Sam oręż może mieć znaczną siłę, jednak jest też mało dynamiczny, czyli nie pozwala strzelać szybko. W dodatku w gęsto zalesionym terenie łucz­nik nie ma wiele czasu na prowadzenie ostrzału, najlepiej sprawdza się, działając z zasadzki lub

⁴⁹ Hipotezę przedstawioną poniżej należy traktować w kategorii uogólnienia i pewnego, koniecznego ze względu na objętość artykułu, skrótu myślowego. Z każdym niemal stwierdzeniem z osobna można polemizować i każde należałoby rozwinąć.

⁵⁰ Łuki neolityczne znalezione na terenie Europy (Szwajcaria i Norwegia) oraz wczesnośredniowieczne (Irlandia, Norwegia) są uderzająco podobne do walijskich i angielskich łuków typu *longbow*, nawet tych pochodzących z wraku Mary Rose (karaka, okręt flagowy floty Henryka VIII, zatonał wraz z załogą i ładunkiem w 1545 r.). Mierzyły od 1,4 do 1,9 m. Eg­zemplarze mniejsze, ze względu na ich siłę, interpretowane są jako łuki dziecięce, służące do ćwiczeń i zabawy. Ten brak rozwoju technologii przez tysiące lat pozwala na postawienie tezy, że łuki, jakimi posługiwała się ludność *barbaricum* europejskiego w starożytności, nie różniły się szczególnie od neolitycznych. Co ciekawe, badacze tematu dostrzegli nawet pewną tendencję do słabnięcia coraz bardziej wystruganych ramion łuków w epoce brązu. Więcej zob.: J. Junkmanns i in., *Neolithic and Bronze Age Archery Equipment*, 298–301; M. Callanan, *Melting Snow Patches*, s. 740; A. Halpin, *The Ballinderry Bow: An Underappreciated Viking Weapon?*, w: *The Vikings in Ireland and Beyond: Before and After the Battle of Clontarf*, eds H.B. Clarke, R. Johnson, Dublin 2015, s. 152–155.

na fortyfikacjach. Łatwy dostęp do drewna na skuteczny łuk blokuje inwencję w poszukiwaniu innych materiałów⁵¹.

W przeciwieństwie do Europy całą południową część kontynentu azjatyckiego, o której tu mówimy, pokrywają pustynie, półpustynie i stepy. Zaczynają się na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, kończą dopiero w centralnych Chinach. Dostęp do drewna jest tu znacznie trudniejszy, zatem trzeba poszukać alternatywnego materiału na łuk. Zaczęto więc wzmacniać konstrukcję rogiem i preparowanymi ścięgnami. Dało to asumpt do powstania o wiele bardziej skomplikowanego i użyteczniejszego narzędzia. Otwarte przestrzenie Bliskiego Wschodu powodowały, że walkę z przeciwnikiem można było rozpocząć na znacznie większym dystansie niż w Europie. Potrzeba obrony stad i zdobywania pożywienia przy nomadycznym trybie życia również zwiększała użyteczność łuku. Wykonanie broni z trzech różnych materiałów, z których każdy trzeba preparować odmiennymi sposobami, jest o wiele trudniejsze niż wystruganie jej z wysezonowanego drewna, co zwiększa ogromnie jej wartość. Nic więc dziwnego, że mieszkańcy Wschodu, mający łuki o wiele użyteczniejsze niż europejskie, w warunkach pozwalających dobrze wykorzystać ich walory zaczęli traktować tę broń zupełnie inaczej niż Europejczycy – w kategoriach przedmiotu szlachetnego, godnego podziwu. Tak samo musieli też spojrzeć na tych użytkowników danego oręża, którzy radzili sobie z nim najlepiej, a stąd prosta już droga do coraz większej nobilitacji łuczników i uznania łuku za broń „rycerską” i królewską. Rzuca się tu w oczy podobieństwo do drogiego i bardzo użytecznego na polu walki miecza, który wraz z udoskonaleniem formy⁵² zdobywał coraz silniejszą pozycję wśród symboli zrozumiałych dla wszystkich Europejczyków.

⁵¹ Poparcie tego stwierdzenia stanowi fakt, że również większość rdzennych mieszkańców obu kontynentów amerykańskich produkowała i produkuje łuki, najczęściej dosyć podobne do europejskich – proste lub z lekkim refleksem, wykonane z drewna, Inuici z kolei – żyjący w o wiele trudniejszych klimatycznie warunkach bez łatwego dostępu do drewna – wytwarzają broń, którą można zaliczyć do łuków kompozytowych, gdyż wzmacnianych ścięgnami zwierzęcymi. Syntetycznie na ten temat m.in.: O.T. Mason, *North American Bows, Arrows and Quivers*, Washigton 1894; R. i G. Laubin, *American Indian Archery. Civilization of the American Indian Series*, Oklahoma 1980; C.E. Grayson, M. French, M.J. O'Brien, *Traditional Archery*, s. 164–216; S. Allely, *Western Indian Bows*, w: *Traditional Bowyers Bible*, vol. 1, ed. J. Hamm, Guilford 1993, s. 165–194.

⁵² Od wykonywanych z miękkiego brązu mieczy halszadzkich o bardzo słabej konstrukcji aż do średniowiecznego brzeszczotu, stanowiącego jedność z trzpieniem rękojeści obłożonej tylko miększym materiałem, zaopatrzonej w dobrze chroniący dłoń jelec. Miecz był bronią trudną w wykonaniu, drogą i bardzo uniwersalną, nadającą się zarówno do ataku, jak i obrony; zob.: I.D. Górewicz, *Miecze Europy*, Szczecin–Warszawa 2015, s. 18–68. Podobną ewolucję przechodziły łuki wschodnie, od pierwszych wygięć refleksyjnych, aż po asyme-

Moim zdaniem warunki naturalne kontynentów zadecydowały o rozwoju lub zastopowaniu rozwoju łuku, co pociągnęło za sobą zupełnie odmienne użytkowanie i postrzeganie tej broni⁵³, a w konsekwencji odmienne systemy skojarzeń, prowadzące do niedoceny z jednej i gloryfikacji z drugiej strony. Skutkiem pośrednim może być „grecka” deprecjacja łuku, wynikająca w jakiejś części z lęku przed łucznikami Wschodu, uzbrojonymi w oręż umożliwiający „bezpieczne” zwalczanie z daleka ciężko opancerzonych wojowników, i z niemożności przeciwstawienia im własnych łuczników dorównujących przeciwnikowi liczebnością, wyszkoleniem i sprzętem⁵⁴.

Symbol i magia

Przytoczone wcześniej przykłady pochodzące z mitologii hellenistycznych (bóstwa i heroiny) potwierdzają kojarzenie łuku z symboliką łowiecką i wojenną oraz wprowadzają nową asocjację, z zasadą żeńską, oczywiście dla kultur okcydentalnych. Co ciekawe, podobne powiązania pojawiły się również na szeroko pojętym Wschodzie. Poczynając od mitologii, możemy wymienić żeńskie bóstwa wojenne, które powinny być z łukiem kojarzone: egipska Neith⁵⁵, bogini wojny i płodności, mezopotamska Ishtar, znów bogini wojny i miłości⁵⁶, ugarycka Anath⁵⁷, a być

tryczne łuki retrorefleksyjne, których konstrukcja zdecydowanie ułatwia strzelanie z konia; zob.: M.A. Woźniak, *Armie*, s. 146–169, tam też przykładowa ikonografia; M. Loades, *The Composite Bow*, s. 6–34.

⁵³ Por. J. Juszynski, *Północny łuk*, s. 7. Autor zakwestionował częściowo powyższą tezę i określił ją mianem „utartej, błędnej opinii”, niestety nie powołując się przy tym na źródła i nie precyzując, czy jego opinia dotyczy całego barbaricum europejskiego, czy jedynie terenów Polski, którym poświęcona jest jego praca.

⁵⁴ Swoistym remedium na te braki było zatrudnianie najemników pochodzących ze Wschodu, zarówno przez Greków, jak i Rzymian; zob.: J. Warry, *Armie świata antycznego*, Warszawa 1995, s. 42; R. D'Amato, *Rzymskie oddziały w prowincjach wschodnich*, tłum. M.N. Faszczka, Oświęcim 2018, s. 11, 14–16, 21–22, 43; E. Dąbrowa, *Niektóre oddziały specjalne armii rzymskiej I–III wiek n.e.*, w: *Pod znakami Aresa i Marsa*, red. E. Dąbrowa, Kraków 1993, s. 95–103.

⁵⁵ W. Bator, *Religia starożytnego Egiptu*, Kraków 2004, s. 156; *Bogowie, demony, herosi. Leksykon*, Kraków 1996, s. 281, hasło „Neith”.

⁵⁶ *Wywyższenie Ishtar*, tłum. M. Stolarczyk, w: *Mity akadyjskie*, red. M. Kapelański, cz. 4, Warszawa 2000, s. 84.

⁵⁷ *The Tale of Aqhat VI*, 16, tłum. H.L. Ginsberg, w: *ANET*, s. 151.

może również sumeryjska Inana⁵⁸. Łuczniczką była też perska heroina Gorderid⁵⁹, choć w jej przypadku może to być tylko odbicie uzbrojenia męskiego. Jednocześnie w kulturach Wschodu możemy wskazać jeszcze więcej skojarzeń łuku z postaciami męskimi. Omówiliśmy już pojawiającego się w całej Azji południowo-zachodniej króla – łuczника. Spójrzmy na bóstwa. Akadyjski Marduk, po pokonaniu Tiamat, ustanawia łuk swoją bronią⁶⁰. Nergal, przygotowując się do podróży w zaświaty, zabiera ze sobą łuk⁶¹. Użytkownikami łuku byli też asyryjski Ashur⁶² oraz egipski Montu⁶³, a nawet hebrajski Jahwe⁶⁴, w którego rękach łuk jest narzędziem gniewu bożego, tak samo, jak w rękach Apolla⁶⁵ czy Artemidy⁶⁶.

Kwestia powiązania łuku z bóstwami i wynikających z tego asocjacji zasługuje na osobne opracowanie. W tym miejscu warto jedynie przypomnieć, że użytkownikiem łuku był też Eros, czyli Amor.

Starożytność, tak samo jak średniowiecze, była czasem myślenia magicznego. Ludzie święcie wierzyli w ingerencję sił nadprzyrodzonych w codzienne życie. Funkcjonowało wiele różnych odmian magii, w której niezwykle ważne były symbole, a którą stosowano zarówno w celach ochronnych, jak i aby komuś zaszkodzić. Ważkimi celami praktykowania magii było wróżenie oraz leczenie. Posłużę się kilkoma jaskrawymi przykładami wykorzystania łuku i strzał w powyższych celach, aby przywołać kolejne skojarzenia z tym orężem. Będą to wyłącznie awiza, bez głębszej analizy źródłowej.

Jako wróżbę od Jowisza zostaje potraktowany w Eneidzie strzał z łuku oddany podczas zawodów, po którym strzała zapala się w powietrzu⁶⁷. To oczywiście przykład literacki, ale dobrze wprowadza w zakres tematyczny.

⁵⁸ Przypuszczenie wysnute na podstawie podobieństwa tej postaci do wcześniej wymienionych, szczególnie Ishtar, oraz znajomości roli łuku w symbolice sumeryjskiej, tzn. broni, którą włada król – kapłan.

⁵⁹ Ferdousi, *Księga królewska. Wybór (Szahname)*, tłum. W. Dulęba, Warszawa 1981, s. 146–147.

⁶⁰ *Enu Ma Elis*, tłum. K. Łyczkowska, w: *Mity Akadyjskie*, tabl. IV, s. 32. Notabene w tym samym tekście łuk został określony mianem córki boga Anu; zob.: tamże, tabl. VI, s. 42, co ponownie budzi skojarzenie z kobiecością.

⁶¹ *Nergal i Ereszkigal*, tłum. K. Gawlikowska, w: *Mity akadyjskie*, s. 119.

⁶² *Bogowie, demony*, s. 54, hasło „Aszur”.

⁶³ D. Mackenzie, *Egyptian Myth and Legend*, GlobalGrey 2019, reprint elektroniczny global-greycbooks.com (dostęp: 21.04.2019), s. 196; por.: W. Bator, *Religia*, s. 164.

⁶⁴ Rdz. 10.13; Lb. 25.8; Pwt. 32.3; Ps. 21, 13.

⁶⁵ Hom.II. 1.45–55.

⁶⁶ Ov.Met. 6.218–280.

⁶⁷ Verg.A. 5. 527–540.

W Biblii król Izraela Joasz, będąc w stanie ciężkiej wojny, przychodzi po poradę do starego Elizeusza, „męża bożego”. Ten każe mu najpierw wystrzelić z łuku przez okno na wschód, później zaś uderzyć pękiem strzał w podłogę i liczy uderzenia. Wystrzeloną strzałę określa mianem strzały zwycięstwa od Pana, a z faktu, że Joasz uderzył w podłogę trzykrotnie zamiast pięć lub sześć razy wnioskuje, że trzykrotnie, ale nie całkowicie pokona wrogów⁶⁸. Mamy tu do czynienia zarówno z wróżbą, jak i czynnością magiczną mającą przynieść konkretny efekt – pokonanie wrogów.

Ryszard Piwiński⁶⁹ w książce o mitologii przedislamskich Arabów przytacza informacje o dwóch łuczniczych bóstwach. Pierwszym z nich był Hubal, główne bóstwo panteonu, w którego sanktuarium wrócono za pomocą siedmiu strzał. Miały one m.in. moc wskazywania prawego lub nieprawego pochodzenia potomka, losów pośmiertnych lub zapowiedzi zgonu, przewidywania układów, jakie zapanują w małżeństwie⁷⁰. Do wróżb odwoływano się oczywiście również w przypadku wypraw, zamiarów czy sporów. Wrócono poprzez rzucenie strzał⁷¹, co do złudzenia przypomina praktykę wróżenia z losów – patyczków, stosowaną w Skandynawii⁷².

Z kolei Maciej Popko opisał praktyki magiczne Hetytów. Rytuał, obrzęd, którego celem było odwrócenie od krainy Hatti uwagi boga Jarri, patronującego wojnie i zarazie, polegał m.in. na strzelaniu z łuku w stronę innych krajów. Wypowiadane przy tym zaklęcie wskazuje, że łuk był atrybutem wspomnianego bóstwa, a jego strzały symbolizują choroby. W obrzędzie przysięgi wśród klątw mających spaść na wiarołomcę wymieniana jest odebranie mu męskości, co symbolizowało rytualne przyniesienie przed przysięgających kobiecych szat oraz złamanie strzały. Z łukiem spotykamy się również w rytuale mającym na celu leczenie bezpłodności bądź „obojętności wobec kobiet”. Polegał on na przeprowadzeniu odpowiednio przygotowanego mężczyzny przez trzcinową bramę, po którym dziewczyna odbierała z jego rąk kądziel i wrzeczono, a podawała mu łuk i strzały, mówiąc, że zabierała od niego kobiecość, a dała mu męskość⁷³.

⁶⁸ 2 Krl. 13, 14–19.

⁶⁹ Z uwagi na przyczynkowski charakter niniejszego artykułu nie uważam za konieczne sięganie do źródeł ze wszystkich kultur, o jakich wspominam. Opracowania uznanych autorów całkowicie wystarczają, aby dostrzec pewne podobieństwa i schematy, dokonać uogólnień, bez konieczności głębszego analizowania materiału źródłowego.

⁷⁰ R. Piwiński, *Mitologia Arabów*, Warszawa 1989, s. 33–34.

⁷¹ Tamże, s. 34.

⁷² L.P. Słupecki, *Wróżby i wyrocznie pogańskich Skandynawów*, Kraków 2017, s. 150–157.

⁷³ Wszystkie opisane obrzędy na podstawie: M. Popko, *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa 1982, s. 70, 95, 97. Zwraca uwagę pewne podobieństwo pomiędzy bóstwami: Jarri i Apollo są łucznikami i obaj mają moc sprowadzania zarazy.

Również i w magii u Greków, przez skojarzenia z bóstwami, możemy znaleźć interesujący nas oręż. Przykładem jest rytuał do Erosa, mający ochraniać sny oraz przed złymi duchami. Jego częścią było wykonanie figurki bóstwa z łukiem w ręku oraz ofiarowanie mu m.im. łuku i strzała⁷⁴, prawdopodobnie, aby mógł ich użyć przeciwko zmorom.

Warto dodać jeszcze kilka przykładów symboliki omawianej broni pochodzących ze starożytnego Egiptu⁷⁵. „Dziewięć łuków” to określenie, które często spotykamy w źródłach powstałych nad Nilem. Najczęściej pojawia się w kontekście faraona⁷⁶, ale występowało również w modlitwach i zaklęciach⁷⁷. „Zgniatający” bądź „odpychający” dziewięć łuków to określenie użyte np. wobec samego Horusa⁷⁸, faraona Setiego I⁷⁹ albo perskiego Dariusza na jego posągu w Suzie⁸⁰. Było to pojęcie oznaczające dziewięciu tradycyjnych wrogów Egiptu, z którymi często podejmowali walkę faraonowie. Dziewięć łuków oznacza więc dziewięć sił, z którymi mierzyły się stale królestwa nad Nilem. Nie tylko napinanie łuku, np. w przedstawieniach królewskich łowów, lecz także sam przedmiot symbolizował siłę i moc, co dodatkowo potwierdzają źródła dotyczące faraonów i wojowników egipskich. Seti I określony został jako „potężny łukami wszystkich krain”⁸¹. Wspomniany już Amenhotep II był wychwalany jako niezwykły mocarz, czego dowodem ma być fakt, że nikt poza nim samym nie potrafił napiąć jego łuku⁸². Stela tegoż faraona wystawiona w Karnaku opowiada o zwycięstwach odniesionych „przez jego łuk”⁸³. Takimi samymi słowami zostały określone przewagi wo-

⁷⁴ PGM XII, 14–95, *Eros as assistant daimon*, tłum. H. Martin, w: *The Greek Magical Papyri in Translation*, ed. H.D. Betz, Chicago 1982, s. 154.

⁷⁵ Zdecydowałem się na odwołanie do przykładów egipskich ze względu na ich liczbę oraz jaskrawość. W uderzająco podobnych kontekstach, choć prawdopodobnie w mniejszej liczbie, możemy odnaleźć wzmianki o łukach również w źródłach z innych kultur, włącznie ze Starym Testamentem.

⁷⁶ D. Mackenzie, *Egyptian Myth*, s. 198, 227, 287; E.A. Wallis-Budge, *The Literature of the Ancient Egyptians*, Global Grey 2018, reprint elektroniczny globalgreycbooks.com (dostęp: 21.04.2019), s. 73; tenże, *The Legends of the Gods*, Global Grey 2018, reprint elektroniczny globalgreycbooks.com (dostęp: 21.04.2019), s. 102.

⁷⁷ *The Creation by Atum*, tłum. J.A. Wilson, w: *ANET*, s. 3.

⁷⁸ *The Legend of the Possessed Princess*, tłum. J.A. Wilson, w: *ANET*, s. 29.

⁷⁹ *A Campaign of Seti I in Northern Palestine*, tłum. J.A. Wilson, w: *ANET*, s. 253.

⁸⁰ *Persia Hold Egypt*, tłum. P. Lecoq, w: A. Kuhrt, *The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, New York 2010, s. 478. Nawiązując jeszcze do boskości i królewskości łuku, warto zaznaczyć, że według tej samej inskrypcji Dariusz otrzymał oręż od samej bogini Neith, a określony jest jako strzelający precyzyjnie i nigdy niechybiający.

⁸¹ *A Campaign of Seti I in Northern Palestine*, s. 253.

⁸² *Pharaon as a Sportsman*, tłum. J.A. Wilson, w: *ANET*, s. 244.

⁸³ *The Asiatic Campaigning of Amen-hotep II*, tłum. J.A. Wilson, w: *ANET*, s. 245.

jenne bohatera Senuheta (Sanehat, Si-Nuhe) w trzech różnych wersjach opowieści o nim. Sławią one egipskiego księcia, „syna sykomory”, który odniósł wiele zwycięstw w różnych krainach⁸⁴. W końcu warto wrócić jeszcze raz do Setiego I. Prowadząc kampanię w Północnej Palestynie, tak samo jak Ramzes II wyruszający przeciwko Hetytom, nadał nazwy swoim armiom (dywizjom). Wśród owych nazw, zapisanych na bazaltowej steli z Beth-Shan, znajduje się m.in. dywizja Amona – „potężni łukami”, oraz dywizja Seta – „silni łukami”⁸⁵.

Z przedstawionej listy okoliczności, w jakich pojawiały się łuk i strzały, można wyciągnąć pewne wnioski. Po pierwsze, należy wskazać, że omawiany oręż może być kojarzony z kobiecością i męskością, stanowić symbol dwóch przeciwstawnych sobie zasad. Rozróżnienia zapewne należałoby dokonać poprzez stwierdzenie, że na Wschodzie łuk był symbolem męskości (królowie – łucznicy, przykład magii hetyckiej), a na Zachodzie stanowił symbol zasady żeńskiej (Artemida, Amazonki, Parys). Skojarzenia z żeńskimi bóstwami wojennymi Bliskiego Wschodu należy traktować raczej jako wzmocnienie symboliki czynu militarnego niż skojarzeń kobiecych. Do listy możliwych znaczeń symbolicznych łuku należy dodać siłę, potęgę, broń w znaczeniu całokształtu uzbrojenia wojownika czy też oddziały, a nawet (ponownie) zwycięstwo. Był on też wykorzystywany w magii wojennej, łowieckiej⁸⁶, leczniczej, ochronnej i szkodliwej⁸⁷ oraz we wróżbiarstwie, które odgrywało ogromną rolę w procesie podejmowania decyzji. Nawiązując jeszcze krótko do bóstw i roli łuku jako ich atrybutu, należałoby w przyszłości rozwinąć kwestię traktowania tego oręża jako symbolu (narzędzia) kary boskiej, boskiego gniewu, a samych strzał jako metafory choroby.

Podsumowanie i wnioski

W prezentowanym artykule starałem się przekazać wybrane informacje o łuku i łucznictwie w starożytności, pochodzące ze źródeł z jednej strony o charakterze ogólnym, z drugiej – reprezentatywnym. Już ten krótki przegląd daje pewien cie-

⁸⁴ D. Mackenzie, *Egyptian Myth*, s. 206–207; E. Wallis-Budge, *Literature*, s. 145–146; *The Story of Si-Nuhe*, tłum. J.A. Wilson, w: *ANET*, s. 20.

⁸⁵ *A Campaign of Seti I in Northern Palestine*, s. 253.

⁸⁶ Mimo że nie znalazłem na ten temat informacji źródłowych, wydaje się to logiczne. Stawiam tę tezę na podstawie analogii do magii wojennej oraz użycia łuku w roli symbolicznego oręża królewskich łowów. Jednocześnie teza ta stanowi swoisty postulat badawczy.

⁸⁷ Np. przepis na magiczne zabójstwo zob.: R.C. Thomson, *Semitic Magic, Its Origins and Development*, London 1908, s. 144.

kawy obraz. Po pierwsze, rejony, które (najczęściej) interesują historyka europejskiego, można podzielić na dwa obszary: kultury wojennej⁸⁸ łuku oraz kultury wojennej miecza (lub dla okresu starożytnego – włóczni). Do pierwszego zaliczymy Azję Zachodnią i Południową wraz z Egiptem, do drugiego Europę z wyłączeniem Krety. W „krainie łuku”, powstałej w pewnej mierze z powodu warunków naturalnych na wspomnianym obszarze, omawiany oręż uznawany był za broń szlachetną, królewską, „rycerską”, a mistrzostwo w posługiwaniu się nim było powodem do chluby i dumy. W tej krainie znajdujemy powtarzającą się w różnych kulturach postać króla – łucznika (m.in. Sumer, Akad, Asyria, Persja, Scytowie), w którego rękach ów oręż – używany na wojnie i w performatywnych łowach – był atrybutem wojownika, władcy i myśliwego, a przy tym symbolem siły, wigoru i zwycięstwa. Również bóstwa, w tym główne, „krainy łuku” posługiwały się tym orężem, tworząc jego asocjacje zarówno z dziełem militarnym, jak i z namiętnościami. Wojownicy wielkich przestrzeni uczynili tę broń swoim głównym orężem i doszli do mistrzostwa w posługiwaniu się nim. Łuk stał się częścią ich codzienności, niemal elementem stroju, jak w Europie miecz, później rapier i szabla dla rycerza, szlachcica. W związku z tym łuk stanowił uniwersalny symbol samej męskości oraz wszystkiego, co się z nią wiąże w podstawowym, instynktownym systemie skojarzeń, a zatem wojny, walki, łowów i siły. W „krainie miecza (i włóczni)” łuk był deprecjonowany, po trosze z winy warunków naturalnych, po trosze z powodu starogreckiej kultury wojennej. Nawet mimo docenienia go przez największych wodzów starożytności⁸⁹, nigdy nie zdobył takiego uznania, jakim cieszył się na Wschodzie. Jak się wydaje, nawiązując do stanowiska Greków w tej kwestii, Europejczycy określali łuczników mianem tchórzów, a sam łuk uznawali za dobry do polowania, ale na wojnie za broń niegodną, drugorzędną. Nie przeszkodziło to jednak we wpisaniu się tego oręża w system skojarzeń związanych z działaniami militarnymi – w szczególności łowami – oraz w symbolikę miłości, namiętności, kobiecości oraz zagrożenia i choroby. W związku z szerokim posługiwaniem się tym orężem w obu „krainach” wszedł on do katalogu przedmiotów używanych w magii i obrzędach religijnych, w tym m.in. we wróżbiarstwie.

⁸⁸ Pojęcie „kultury wojennej” użyte zgodnie z propozycjami Elżbiety Olzackiej, zob.: taż, *Ład aksjonormatywny a sposoby prowadzenia wojen. Kultura wojenna jako regulator wojennej praktyki*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 8 (5/2013), s. 157–176; taż, *Kulturowy wymiar zjawiska wojny – zakres badań i doniosłość*, „Kultura i Historia” 22/2012, [b.p.], <https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/4192> (dostęp: 12.03.2020).

⁸⁹ Mam na myśli przekazy źródłowe na temat łuczników, zachowane w „Anabazie”, czyli *Wyprawie Aleksandra Wielkiego* Flawiusza Arriana oraz w *Pamiętnikach* Juliusza Cezara, co jednak zasługuje na osobne opracowanie.

Jest stwierdzeniem dość trywialnym, że na temat łuku i posługiwania się nim, zarówno w starożytności, jak i w okresach późniejszych, wiemy tak naprawdę niewiele. Jako Europejczycy podlegamy tej samej determinancie kulturowej co nasi przodkowie. Deprecjonujemy ten oręż, nie przejmujemy się nim. Wytlumaczyć to można również niewielką ilością materiału archeologicznego, pozwalającego przeprowadzić badania w tej materii. Stan współczesnej wiedzy, pomimo wysiłków pewnej grupy badaczy, jest niekompletny i zasługuje na uzupełnienie. Należałoby przeanalizować materiał pochodzący z innych niż tu wymienione źródła, być może w podziale na mniejsze obszary kulturowe, np. sam Egipt czy sama Persja⁹⁰. Podejście do łuku od strony historii kulturowej otwiera nowe horyzonty badawcze. Katalog symboli stworzony w tym artykule z pewnością nie jest kompletny. Zastosowania magiczne interesującego nas oręża zostały jedynie nakreślone i też zasługują na dokładniejsze badania, choć tutaj problem może stanowić ilość i dostępność źródeł. Wzmianki u Herodota i Ksenofonta wskazują, że ćwiczenia łucznicze były traktowane również jako element procesu wychowawczego. Wychodząc od tego faktu źródłowego, należałoby zbadać zasięg i celowość traktowania łucznictwa jako umiejętności przydatnej młodzieży. Wiele znalezisk archeologicznych wskazuje na to, że łuk i jego osprzęt bywały wspaniale zdobione, choćby gorytosi scytyjskie⁹¹. Wprowadza to łuk w krąg zainteresowań historyków sztuki. Badania „łucznicze” należałoby rozciągnąć na inne okresy historyczne i nowe kręgi kulturowe, idąc za przykładem badań brytyjskich i węgierskich. Zdeprecjonowany i pomijany oręż może stać się przyczynkiem do wielu interesujących uzupełnień naszej wiedzy historycznej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Ancient Near Eastern Texts, Relating to the Old Testament, ed. J.B. Pritchard, Princeton 1969.

Biblia Tysiąclecia: Pwt. – Księga Powtórzonego Prawa; Rdz. – Księga Rodzaju; Ps. – Księga Psalmów; Lb. – Księga Liczb; 2 Krl. – Druga Księga Królewska.

Caesar, *The Gallic War*, transl. H.J. Edwards, Loeb Classical Library 72, Cambridge 1917.

Caesar, *Civil War*, ed.&transl. C. Damon, Loeb Classical Library 39, Cambridge 2016.

⁹⁰ Idąc za przykładem prac takich jak: M.J. Szudy, *Archery Equipment*, albo dysertacja: T.A. Davis, *Archery in Archaic Greece*.

⁹¹ J.W. Czernienko, *Scytowie 700–300 przed Chr.*, s. 41, A. Smirnow, *Scytowie*, Warszawa 1974, s. 17.

- Caesar, *Alexandrian War. African War. Spanish War*, transl. A.G. Way, Loeb Classical Library 402, Cambridge 1955.
- Cezar, *Wojna galijska; Wojna domowa; Wojna aleksandryjska; Wojna afrykańska*, w: *Corpus Caesarianum*, tłum. i oprac. E. Konik, W. Nowosielska, Wrocław 2006.
- Euripides, *Heracles* (Eur.Her.), transl. E.P. Coleridge, New York 1938.
- Eurypides, *Herakles*, w: Eurypides, *Tragedie*, t. 1, oprac. J. Ławińska-Tyszkowska, Warszawa 2006.
- Ferdousi, *Księga Królewska. Wybór (Szahname)*, tłum. W. Dulęba, Warszawa 1981.
- The Greek Magical Papyri in Translation*, ed. H.D. Betz, Chicago 1982.
- Herodot, *Dzieje*, przekł. S. Hammer, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Herodotus, *Histories* (Hdt), transl. A.D. Godley, Cambridge 1920.
- Homer, *Odyseja*, przekł. J. Parandowski, Warszawa 2008.
- Homer, *Odysey* (Hom.Od), tłum. A.T. Murray, London 1919.
- Homer, *The Iliad* (Hom.Il), transl. A.T. Murray, London 1924.
- Homer, *Iliada*, przekł. K. Jeżewska, Warszawa 1999.
- Ksenofont, *Wychowanie Cyrusa (Cyropedia)*, przekł. K. Głombiowski, B. Burliga, A. Marchewka, A. Ryś, Wrocław 2015.
- Kuhrt A., *The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, New York 2010.
- Mity akadyjskie*, red. M. Kapelusz, Warszawa 2000.
- Ovid, *Metamorphoses* (Ov.Met.), tłum. B. More, Boston 1922.
- Owidiusz, *Metamorfozy*, przekł. S. Stabryła, Wrocław 1995.
- Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, oprac.: S. Stabryła, Wrocław 2004.
- Vergiliusz, *Eneida* (Verg.A.), tłum. T.C. Williams, Boston 1910.
- Xenophon, *Cyropaedia* (Xen.Cyr.), vol. 1, books 1–4, transl. W. Miller, Loeb Classical Library 51, Cambridge 1914.
- Xenophon, *On Hunting* (Xen.Hunt.), w: *Xenophon in Seven Volumes*, tłum. E.C. Marchant, G.W. Bowersock, London 1925.

Literatura

- Allely S., *Western Indian Bows*, w: *Traditional Bowyers Bible*, vol. 1, ed. J. Hamm, Guilford 1993, s. 165–194.
- Backwell L. i in., *The Antiquity of Bow-and-Arrow Technology: Evidence from Middle Stone Age Layers at Sibudu Cave*, „Antiquity” 2018, 92/362, s. 289–303.
- Bakas S., *An Insight View of the Shooting Methods of the Archers of the Ancient Greek World 1400BC–400BC*, w: *The Shooting Method of Traditional Archery*, WTAF International Academic Seminar, ed. S. Jo Yang, Danyang-gun 2014, s. 9–19.
- Bator W., *Religia starożytnego Egiptu*, Kraków 2004.
- Bergman A.C., *The Development of the Bow in Western Europe: A Technological and Functional Perspective*, „Archeological Papers of the American Anthropological Association” vol. 4 (January 1993), s. 95–105.

- Bogowie, demony, herosi. *Leksykon*, Kraków 1996.
- Burke E., *The History of Archery*, Westport 1971.
- Callanan M., *Melting Snow Patches Reveal Neolithic Archery*, „Antiquity” 2013, 87, s. 728–745.
- Cattelain P., *Hunting during the Upper Paleolithic: Bow, Spearthrower, or Both?*, w: *Projectile Technology*, ed. H. Knecht, New York 1997, s. 213–240.
- Czernienko J.W., *Scytowie 700–300 przed Chr.*, Oświęcim 2018.
- D’Amato R., *Rzymskie oddziały w prowincjach wschodnich*, tłum. M.N. Faszczka, Oświęcim 2018.
- Davis T.A., *Archery in Archaic Greece*, New York 2013, dysertacja doktorska.
- Dąbrowa E., *Niektóre oddziały specjalne armii rzymskiej I–III wiek n.e.*, w: *Pod znakami Aresa i Marsa*, red. E. Dąbrowa, Kraków 1993, s. 95–103.
- Dmochowski P., Pyżewicz K., *Łucznictwo eksperymentalne. Rola doświadczeń w aspekcie analiz technologicznych i funkcjonalnych na przykładzie wybranej sytuacji źródłowej z mezolitu*, w: *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, red. J. Gancarski, Krosno 2012, s. 497–528.
- Edinburgh K.S.A., *Evolution of Bow-arrow Technology*, London 2013.
- Encyklopedia PWN w trzech tomach*, t. 2, Warszawa 1999.
- Farrokh K., Khorasani M.M., Dwyer B., *Depictions of Archery in Sassanian Silver Plates and their Relationship to Warfare*, „Revista de Artes Marciales Asiáticas” 2018, Vol. 13(2), s. 82–113.
- Galiński T., *Najstarsze osadnictwo mezolityczne w strefie zachodniobałtyckiej w świetle badań stanowiska Bolków 1*, „Przegląd Archeologiczny” 2015, Vol. 63, s. 29–57.
- Górewicz I.D., *Miecze Europy*, Szczecin–Warszawa 2015.
- Grayson C.E., French M., O’Brien M.J., *Traditional Archery from Six Continents*, Columbia 2007.
- Halpin A., *The Ballinderry Bow: An Under-appreciated Viking Weapon?*, w: *The Vikings in Ireland and Beyond: Before and After the Battle of Clontarf*, eds H.B. Clarke, R. Johnson, Dublin 2015, s. 151–160.
- Hamblin W.J., *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B.C.*, London 2006.
- Hanaway W.L., *The Concept of the Hunt in Persian Literature*, „Boston Museum Bulletin” 1971, 69 (355/356), s. 21–69.
- Heath E.G., *Archery. A Military History*, London 1980.
- Insulander R., *The Two-Wood Bow*, „Acta Borealla” 19, 2002, s. 49–77.
- Junkmanns J. i in., *Neolithic and Bronze Age Archery Equipment from Alpine Ice-Patches: A Review on Components, Construction Techniques and Functionality*, „Journal of Neolithic Archaeology” 21, 2019, s. 283–314.
- Juszyński J., *Etos łuczніка w starożytnej Europie*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020.
- Juszyński J., *Polskie łucznictwo i kusznictwo konne w X–XVIII wieku*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020.
- Juszyński J., *Północny łuk refleksyjny w Polsce*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2021.

- Kambouris M.E., Bakas S., *Archery in Ancient Greece: Operational Practice and Tactics*, „Archaeology and Science” 12, 2016, s. 159–171.
- Komornicka A.M., *Flawiusz Wegecjusz Renatus*, „Meander” R. 28, 1973, nr 10.
- Kostuch L., *Uzbrojona bogini. Żeńskie bóstwa wojenne w historii starożytnych Greków*, Kielce 2012.
- Kozłowski J.K., *Wielka historia świata. Świat przed „rewolucją” neolityczną*, Warszawa 2004.
- Laubin R. i G., *American Indian Archery. Civilization of the American Indian Series*, Oklahoma 1980.
- Loades M., *The Composite Bow*, Oxford 2016.
- Lombard M., Phillipson L., *Indications of Bow and Stone-tipped Arrow Use 64.000 Years Ago in KwaZulu-Natal, South Africa*, „Antiquity” 2010, 84, s. 641–663.
- Mackenzie D., *Egyptian Myth and Legend*, GlobalGrey 2019, reprint elektroniczny global-greycbooks.com (dostęp: 21.04.2019).
- Masłowska-Nowak A., *Amazonki – greckie źródła literackie do historii mitu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Mason O.T., *North American Bows, Arrows and Quivers*, Washignton 1894.
- McLeod W., *Composite Bows from the Tomb of Tut'ankhamun*, Oxford 1970.
- Morse E., *Ancient and Modern Methods of Arrow-release*, „Bulletin Of The Essex Institute” 1885, Vol. 17, Oct-Dec.
- Olbrycht M.J., *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004.
- Olzacka E., *Kulturowy wymiar zjawiska wojny – zakres badań i doniosłość*, „Kultura i Historia” nr 22/2012, <https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/4192> (dostęp: 12.03.2020).
- Olzacka E., *Ład aksjonormatywny a sposoby prowadzenia wojen. Kultura wojenna jako regulator wojennej praktyki*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 8 (5/2013), s. 157–176.
- Piwiński R., *Mitologia Arabów*, Warszawa 1989.
- Popko M., *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa 1982.
- Randall K., *Origins and Comparative Performance of the Composite Bow*, University of South Africa 2016, nieopublikowana dysertacja doktorska.
- Randall K., *Problems in Bow Nomenclature – A Discussion*, „Journal of the Society of Archers-Antiquaries” 2015, s. 42–47.
- Rausing G., *The Bow: Some Notes on its Origin and Development*, Manchester 1967.
- Rogers S.L., *Aboriginal Bow and Arrow of North American and Eastern Asia*, „American Anthropologist. New Series” 42, 1940, s. 255–269.
- Shaw I., *Egyptian Warfare and Weapons*, Buckinghamshire 1991.
- Śłupecki L.P., *Wróżby i wyrocznie pogańskich Skandynawów*, Kraków 2017.
- Smirnow A., *Scytowie*, Warszawa 1974.
- Spalinger A., *Re-Reading Egyptian Military Reliefs*, w: *Ramesside Studies in Honour of K.A. Kitchen*, eds M. Collier, S. Snape, Liverpool 2011, s. 475–491.
- Sutherland C., *Archery in the Homeric Epics*, „Classics Ireland” Vol. 8, 2001, s. 111–120.

- Szudy M.J., *Archery Equipment in the Neo-Assyrian Period*, Vienna 2015.
- Thomson R.C., *Semitic Magic, Its Origins and Development*, London 1908.
- Traditional Bowyers Bible*, vol. 1–4, ed. J. Hamm, Guilford 1993–2008.
- Ulanowski K., *The Rituals of Power: The Akkadian Tradition in Neo-Assyrian Policy*, w: *Tradition and Innovation in the Ancient Near East*, eds A. Archi, A. Bramati, Winona Lake 2015, s. 237–250.
- Vidal-Naquet P., *Czarny łowca. Formy myśli i formy życia społecznego w świecie greckim*, Warszawa 2003.
- Wachsmann S., *On Drawing the Bow*, w: *Eretz-Israel 29 (In Honor of Ephraim Stern)*, eds J. Aviram i in., Jerusalem 2009, s. 238–257.
- Wallis-Budge E.A., *The Legends of the Gods*, GlobalGrey 2018, reprint elektroniczny globalgreybooks.com (dostęp: 21.04.2019).
- Wallis-Budge E.A., *The literature of the Ancient Egyptians*, GlobalGrey 2018, reprint elektroniczny globalgreybooks.com (dostęp: 21.04.2019).
- Warry J., *Armie świata antycznego*, Warszawa 1995.
- Werner J., *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 1965.
- Wilkinson R.H., *The Representation of the Bow in the Art of Egypt and the Ancient Near East*, „Journal of the Ancient Near Eastern Society” 1991, vol. 20, Issue 1, s. 83–99.
- Wojsko, wojna, broń*, red. M. Kamler, Warszawa 2001.
- Woźniak M.A., *Armie starożytnej Persji*, Zabrze 2010.

Źródła internetowe

- <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/victory-stele-naram-sin> (dostęp: 3.10.2020).
- <http://www.perseus.tufts.edu> (dostęp: 3.10.2020) – internetowa biblioteka źródeł starożytnych.

O autorze:

mgr Tomasz Świątkowski – historyk, student Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, publicysta.

Zainteresowania naukowe: historia wojskowości szczególnie epok przedindustrialnych, antropologiczna historia kultury materialnej, bronioznawstwo.

e-mail: tl.swiatkowski@gmail.com